

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 1, No.50, Spring & Summer 2023, pp. 25-44

Received: 01/05/2023 Accepted: 06/08/2023

Kashf al-Mahjoub: A Translation Based on Stylistic Analysis, but Not by Naser Khosrow

Hamed Kashani Mofrad

Ph. D. Candidate in Persian Literature, Department of Persian Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Isfahan, Iran
hamedkashanimofrad@yahoo.com

Seyyed Mohammad Rastgoofar*

Associate Professor, Department of Persian Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Isfahan, Iran
rastgoo14@yahoo.com

Fatemesadat Taheri

Associate Professor, Department of Persian Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Isfahan, Iran
taheri@kashanu.ac.ir

Abstract

Kashf al-Mahjoub is a Persian work by Abu Yaghoub Ishagh Ibn Ahmad Sajestani. Its subject is wisdom from Ismaeli's point of view. Questions and ambiguities have long been debated such as whether this book was written in Arabic or Persian, whether it has been translated by Nasser Khosrow or someone else, and whether the Arabic version was removed during the translation process. This research was done using the analytical-statistical method based on the assessment of the surviving works of Sajestani and Naser Khosrow and stylistic components. In this research,

* Corresponding author

Kashani Mofrad, H., Rastgoofar, M., & Taheri, F. (2023). The Treatise of Kashf al-Mahjoub: A Translation but Not by Naser Khosro. *Research on Mystical Literature*, 17 (1), 25-44.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/JPLL.2023.137542.1763

we showed that Sajestani wrote *Kashf al-Mahjub* in Arabic and later it was reported to Khama, one of his co-religionists, in Persian. The style of translation and the structure and writing style of the book show that the time of translation should not exceed the fourth century and the beginning of the fifth century AH. Another issue is that the book has not suffered any shortcomings or distortions during the translation process, and most importantly, we proved that contrary to the opinion of some famous Western and Eastern researchers, the translator of this treatise is not Nasser Khosrow Qabadiani.

Keywords: Sajestani, *Kashf al-Mahjoub*, Translation, Naser Khosrow.

Introduction

Abu Yaghoub Ishagh Ibn Ahmad Sajestani or Sajzi (Died between 386-393 AH) with the ambiguous and questionable nickname "Khisfuj" or "Panbehdaneh" is one of the greatest Ismaili philosophers and Da'is belonging to the fourth century AH. After the death of Abu Hatim Razi, a famous Ismaili Da'i (322 AH), he was a Da'i for a while in Rey, and after the death of another Ismaili Da'i Muhammad Ibn Ahmad Nasfi (331 AH), he held the position of Da'i in Sistan and Khorasan.

This innovative philosopher and influential Da'i has written numerous works, some of which have been published such as *Al-Iftekhar*, *Ishbat al-Nabawat*, *Al-Yenabie*, *Al-Maqalid al-Malakutiyeh*, *Tahf-e-Al-Mostajibin*, *Al-Rasaleh al-Bahera*. One of his most important works is *Kashf al-Mahjoub*. In this research, we intend to first mention the various opinions that have been issued by the researchers about the original language of the book and its translator, and then to show the correctness or incorrectness as well as the shortcomings of their arguments. At the same time, we intend to show that the book is a translation with a different method by providing evidence. Most importantly, it aims to show that this translation cannot be the work of Naser Khosrow, the famous poet and preacher of the Ismaili religion of the 5th century AD.

Review of the Literature

The importance of Sajestani's works and writings is that in the Ismaili religion, which has a special system of intellectual philosophy, is that he personally has a special and unique way of thinking (Daftari, 2020, pp. 197-198; Hemo, 2004, p. 116).

Abu Yaqub, who was strongly influenced by Neoplatonic trends, was able to establish a relatively new way by combining Ismaili religion and Neoplatonic philosophy, which made him stand out among other Ismaili Da'is (Madelung, 2002, p. 16; Walker, 1998, pp. 38-56-137; Nanji, 2020, p. 197; Daftari, 2014, p. 174).

Kashf al-Mahjub is one of his most important works, and ironically its Persian version is left for

us as a legacy. The subject of this book as Safa (2001) said is “theosophy from Ismaeli’s point of view”, and its style is the same as the style of the Samani period (Bahar, 2003). This book was published for the first time in 1949 by Henry Corbin based on only one copy in Tehran. The author organized his book into seven sections and called each section ‘Maghalat’, and each Maghalat is arranged into ‘seven articles’.

In attributing this work to Sajestani, none of the researchers had any doubt because the name of this work is mentioned together with the name of its author in old and new sources (Abulqasem Basti, 2002, pp. 226-227; Nasser Khosro, n.d, p. 388; Hemo, 2018, p. 180; Aburihan Biruni, n.d, p. 49; Walker, 1998, p. 157).

However, contrary to the definite attribution of this work to Sajestani, there is a difference in opinions about whether the original language of this book was Persian or Arabic, and if it is Arabic, who translated the present Persian report. In this regard, various theories have been proposed by researchers.

Methodology

This study is done on the basis of an analytical and statistical method depending on the remaining works of Sajestani and Naser Khosrow by using stylistic components. In this study, it is shown that Sajestani's *Kashf al-Mahjoub* was originally written in Arabic and later translated into Persian. Considering the method, the structure, and the style of the book, it can be guessed that the translation was probably done during the fourth or the beginning of the fifth century. Moreover, it is found that the translation is faithful to the original text and nothing is omitted or distorted. Most important of all, it is shown that contrary to the view of some Eastern and Western researchers, Naser Khosrow is not the translator.

Results

The results of the present study showed that:

1) By investigating the way the book was composed, the structure of the sentences, and the syntax governing the text of the book, which follows the Arabic syntax, we showed that this book was definitely (not originally) written in Persian and is a translation of an Arabic version.

2) *Kashf al-Mahjub* cannot be Nasser Khosrow's translation, because based on stylistics and its related components, we showed that the translation used in *Kashf al-Mahjub* is completely different in terms of the translation method from what Nasser Khosrow used in *Khwan al-Akhwan* from *Al-Yenabie*. In addition, the language habits reflected in *Kashf Al-Mahjub* and Nasser Khosrow's works, especially *Khan Al-Akhwan*, in which he translated 38 chapters of *Al-Yenabie* Sajestani, are completely different.

3) Contrary to the opinion of some researchers, the book has not any omissions in the translation process.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هفدهم، شماره اول، پیاپی ۵۰، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۲۵-۴۴

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۲/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۱۵

کشف‌المحجوب ترجمه‌ای نه از آن ناصر خسرو بر پایه تحلیل سبک‌شناسی

حامد کاشانی مفرد، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

hamedkashanimofrad@yahoo.com

محمد راستگوفر*، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

rastgoo14@yahoo.com

فاطمه سادات طاهری، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

taheri@kashanu.ac.ir

چکیده

بیان مسئله: کشف‌المحجوب رساله‌ای فارسی از ابویعقوب اسحاق بن احمد سجستانی است که موضوع آن حکمت در مذاق اسماعیلیان است. پرسش‌ها و مبهماتی از این دست که آیا این کتاب به زبان عربی یا فارسی نگاشته شده است و در صورت ترجمه بودن، مترجم آن ناصر خسرو است یا دیگری و آیا در فرایند ترجمه، اصل عربی آن دستخوش حذف شده است یا نه، از دیرباز معرکه آرا و نظریات پژوهشگرانی بوده است.

روش: این جستار با روش تحلیلی — آماری و با تکیه بر سنجش آثار بازمانده از سجستانی و ناصر خسرو و براساس مؤلفه‌های سبک‌شناسی انجام شده است.

یافته‌ها و نتایج: در این پژوهش اثبات شده که سجستانی رساله کشف‌المحجوب را به زبان عربی نگاشته و بعدها به خامه یکی از همکیشان او به فارسی گزارش شده است. شیوه ترجمه و ساختار و سبک نوشتار کتاب نشان می‌دهد که زمان ترجمه نباید از قرن چهارم و ابتدای قرن پنجم فراتر برود. دیگر آنکه کتاب در فرایند ترجمه دستخوش کاستی و تحریف نشده است و مهم‌تر از همه اثبات کرده ایم که خلاف نظر پاره‌ای از محققان نامدار غربی و شرقی، مترجم این رساله ناصر خسرو قبادیانی نیست.

واژه‌های کلیدی

سجستانی؛ کشف‌المحجوب؛ ترجمه؛ ناصر خسرو

* مسؤول مکاتبات

کاشانی مفرد، حامد، راستگوفر، محمد، طاهری، فاطمه سادات. (۱۴۰۲). کشف‌المحجوب ترجمه‌ای نه از آن ناصر خسرو بر پایه تحلیل سبک‌شناسی. پژوهش‌های ادب عرفان، ۱۷ (۱): ۲۵-۴۴.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/JPLL.2023.137542.1763

۱- مقدمه

ابویعقوب اسحاق بن احمد سجستانی یا سجزی (م. میان ۳۸۶-۳۹۳) با لقب سرشار از ابهام و پرسش‌برانگیز «خیسفوج» یا «پنبه‌دانه»^۱ یکی از بزرگ‌ترین فلاسفه و داعیان اسماعیلی متعلق به سده چهارم هجری است. وی پس از مرگ ابوحاتم رازی، داعی نامدار اسماعیلی (م. ۳۲۲) مدتی داعی ری بود و بعد از فوت محمد بن احمد نسفی، دیگر داعی اسماعیلی (م. ۳۳۱ ق.) منصب داعی‌گری را در سیستان و خراسان بر عهده داشته است.

این فیلسوف مبتکر و داعی تأثیرگذار آثار متعددی نگاشته است که شماری از آنها از قبیل *الافتخار، اثبات النبوات، الینایع، المقالید الملکوتیه، تحفته المستجیین، الرسالة الباهرة* از آثار مسلم اوست و به طبع رسیده است. اهمیت آثار و نگاه‌های سجستانی در آن است که در مذهب اسماعیلیه که دارای منظومه فکری — فلسفی خاصی است، صاحب تفکر ویژه و منحصر به فردی است (رک. دفتری، ۱۳۹۹: ۱۹۷-۱۹۸ و همان، ۱۳۸۳: ۱۱۶).

ابویعقوب بسیار از گرایش‌های نوافلاطونی متأثر است؛ او توانسته بود با تلفیق آیین اسماعیلی و فلسفه نوافلاطونی طریقی به نسبت جدید پایه‌ریزی کند که سبب تشخص او در میان دیگر داعیان اسماعیلی شود (رک. مادلونگ، ۱۳۸۱: ۱۶؛ واکر، ۱۳۷۷: ۳۸، ۵۶، ۱۳۷؛ نانجی، ۱۳۹۷: ۱۹۷؛ دفتری، ۱۳۹۳: ۱۷۴).

کشف‌المحجوب یکی از مهم‌ترین آثار او و از قضا تنها اثر فارسی اوست که به میراث برای ما برجای مانده است. موضوع این کتاب همانگونه که صفا گفته است، حکمت بر مذاق اسماعیلیان است (صفا، ۱۳۸۰، ج ۱: ۶۳۳) و سبک آن همانند سبک دوره سامانی است (بهار، ۱۳۸۲، ج ۲: ۲۱ و ۶۹).

این کتاب اول‌بار به سال ۱۳۲۸ شسی به‌همّت هانری کربن تنها براساس یک نسخه در تهران منتشر شد. مؤلف کتاب خود را در هفت بخش سامان داده و هر بخشی را «مقاله» نامیده و هر مقاله در «هفت جُستار» تنظیم شده است.

در انتساب این اثر به سجستانی هیچ‌یک از محققان اندک شک و شبهه‌ای روا نداشته‌اند؛ زیرا نام این اثر همراه با نام مؤلفش در منابع قدیم و جدید آمده است (رک. بستی، ۲۰۰۲، م ۲۲۷-۲۲۶؛ ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۳۸۸؛ همان ۱۳۹۷: ۱۸۰؛ ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۷: ۴۹؛ واکر، ۱۳۷۷: ۱۵۷؛ زریاب خویی، ۱۳۷۳، ج ۶: ۴۲۷-۴۲۵ و poonawalla. 1977: 88).

اما برخلاف قطعی بودن انتساب این اثر به سجستانی، درباره زبان اصلی این کتاب که به فارسی یا عربی بوده است و در صورت عربی بودن، گزارش فارسی حاضر ترجمه کیست، اختلاف نظر وجود دارد و پژوهشگران نظریات گوناگونی مطرح کرده‌اند.

در این پژوهش برآنیم ابتدا آرای گوناگون محققان در باب زبان اصلی کتاب و مترجم آن را ذکر کنیم و سپس درستی یا نادرستی و نیز کاستی‌های استدلال‌های آنان را نشان دهیم؛ نیز با روشی متفاوت و ارائه ادله‌ای بیشتر و بهتر ترجمه بودن کتاب را اثبات کنیم و از همه مهم‌تر ثابت کنیم که این ترجمه نمی‌تواند ریخته‌خامه ناصر خسرو، شاعر نامدار و مبلغ مذهب اسماعیلی سده پنجم باشد.

۱-۱ پیشینه پژوهش

از آنجا که ابویعقوب سجستانی از چهره‌های شاخص و تأثیرگذار فرقه اسماعیلی است، ناگزیر در پژوهش‌های پرشماری که درباره این فرقه نوشته‌اند به صورت جسته و گریخته درباره او مطالبی می‌توان یافت. این پژوهش‌ها بیشتر درباره جنبه‌های فکری و اندیشه‌های فلسفی — کلامی اوست. پل‌ای واکر (1993) در تحقیقی مستقل با عنوان «تشیع

فلسفی: نوافلاطونی‌گرایی ابویعقوب سجستانی» به بررسی گرایش‌های نوافلاطونی سجستانی پرداخته است. او (۱۳۷۷) کتابی با نام ابویعقوب سجستانی متفکر و داعی اسماعیلی نوشته است که جنبه نوآوری آن شایسته ستایش است. ابراهیمی دینانی (۱۳۹۸) در کتاب دفتر عقل و آیت عشق فصلی از کتاب را به تحقیق درباره آرا و اندیشه‌های سجستانی اختصاص داده که در ضمن آن به اختصار به زبان اصلی کشف‌المحجوب پرداخته است.

استرن (1983) در کتابی با نام مطالعاتی درباره اولین اسماعیلیان، کشف‌المحجوب فارسی را ترجمه‌ای ناقص از اصلی عربی دانسته که احتمالاً به دست ناصر خسرو گزارش شده است. هرمان لندلت (2011) در مقاله «ابویعقوب سجزی» درج در دایرة المعارف ایرانیکا درباره زبان اصلی و مترجم کشف‌المحجوب بهتر و مستدل‌تر از همه پژوهشگران این حوزه سخن گفته است.

۲- مباحث نظری بحث

۲-۱ نظریات مطرح‌شده درباره زبان اصلی کتاب

استرن اصل کتاب را عربی می‌داند؛ هموست که اول‌بار مدعی شد کشف‌المحجوب فارسی کنونی ترجمه ناقصی از یک اصل عربی است. او بر این اساس که قسمتی از یک عبارت کشف‌المحجوب در کتاب کشف‌الأسرار باطنیه از ابوالقاسم بستی آمده، ولی در کشف‌المحجوب فارسی نیست، چنین حکمی داده است (stern, 1983: 1307).

بعد از او، ویلفرد مادلونگ همسو و هم‌عقیده با او، کتاب را ترجمه ناقصی از یک اصل عربی پنداشت و گفت ناصر خسرو به آسانی می‌توانسته است برخی عبارت‌های بیش از حد صحنه‌گذار بر تناسخ را حذف کند. همچنین وی با قول سعید نفیسی موافق است که بعید نمی‌داند مترجم این کتاب ناصر خسرو باشد (کریمی زنجانی اصل، ۱۳۸۳: ۱۹۱-۱۸۹؛ ساکت، ۱۳۹۴: ۹۴؛ نفیسی، ۱۳۶۳: ۲۸).

پل ای واکر، محقق آثار سجستانی، این کتاب را ترجمه دانسته و بعید ندانسته است که از ناصر خسرو باشد (واکر، ۱۳۷۷: ۱۵۷ و walker, 1993: 163-164).

پوناوالا در کتاب خود ضمن طرح عقاید دیگران در باب کشف‌المحجوب، قاطعانه اظهار داشته که این کتاب در اصل به زبان عربی نگاشته شده است (see, poonawalla, 1977: 88).

کریم مجتهدی اصل کتاب را عربی می‌داند که مترجمی ناشناس حدود صد سال بعد از تاریخ تحریر کتاب به ترجمه آن اقدام کرده است: «این ترجمه نمی‌تواند از ناصر خسرو باشد؛ زیرا افزون بر تفاوت سبک نگارش، ناصر خسرو مخالف ابویعقوب بوده و نمی‌توانسته است در مقام ترویج آثار او برآمده باشد» (مجتهدی، ۱۳۹۶: ۲۰۵).

هانری کربن در مقدمه کشف‌المحجوب مصحح خویش، در عربی بودن اصل کتاب شکی ندارد و برای اثبات گفتارش دلایلی را به شرح زیر ارائه می‌کند که بعضی از آنها را دیگر محققان هم ارائه کرده‌اند:

۱) وجود عبارتی که در آن آشکارا نام «ابویعقوب» آمده است، بیانگر آن است که مترجم در گزارش واژه «بعث» با دشواری روبه‌رو بوده و فهم آن را برای مخاطب دشوار می‌دانسته و چاره‌ای نداشته است به جز آنکه نام گوینده اصلی را بیاورد: «بدانکه اندر سخن عرب برانگیختن بودن بود — چنانکه با یعقوب گوید: "الانبعاث انفعال من البعث، والمنبعث المنفعل، والمبعوث المفعول"» (سجستانی، ۱۳۹۶: ۱۷-۱۸ و ۱۰۳) کربن اضافه کردن نام «ابایعقوب» را در متن، دلیل عربی بودن اصل کتاب دانسته است (همان)؛ ذبیح‌الله صفا هم به این مسئله اشارت کرده است (صفا، ۱۳۸۰، ج ۱: ۶۳۳).

۲) ترجمه‌شدن پاره‌ای از لغات عربی به فارسی در ضمن ضبط اصل عربی آن که حکایت از آن دارد که مترجم عبارت فارسی را بدون همراه کردن با اصل عربی آن، کافی نمی‌دانسته و احساس می‌کرده است عبارت فارسی به تنهایی قابلیت القای همهٔ نهفته‌ها در اصل عربی را ندارد. این واژه‌ها که کرین به برخی از آنها اشاره کرده، از این قرار است: لب یعنی مغز (سجستانی، ۱۳۹۶: ۲۸)؛ مصنوعات و مکونات یعنی پیشه‌ها و بودنی‌ها (همان: ۶۲)؛ ینبوع یعنی سرچشمه (همان: ۶۴)؛ اوتاد یعنی میخ‌ها (همان: ۶۹).

زریاب در اینکه اصل کتاب به عربی بوده، تردیدی روا داشته و گفته است: «چون نثر کتاب بسیار کهن است، باید از همان زمان ابویعقوب و به زبان فارسی باشد» (زریاب خویی، ۱۳۷۳، ج ۶: ۴۲۷).
نیز او یکسره هم اصل عربی بودن کتاب را نفی نکرده و حتی استدلال‌های دیگران را دربارهٔ ترجمه بودن کتاب ضعیف و ناقص دانسته است.

زریاب دو نکته را ذکر کرده است که می‌تواند نظریهٔ اصل عربی بودن کتاب را تقویت کند: اول وجود عبارتی در دیباچهٔ کتاب است که هیچ‌کدام از محققان به آن توجه نکرده‌اند؛ یعنی این عبارت: «اکنون به نور تابنده و قوت عظیم از جهت ولی خدای در زمین دعوت که جایگاه نفوس روحانی است...» (سجستانی، ۱۳۹۶: ۳۶).

زریاب بر آن است که اگر مؤلف این کتاب را برای امام زمان خود خلیفهٔ فاطمی نگاشته اصل کتاب عربی بوده است [چون خلیفه عرب زبان بوده]؛ مگر آنکه آن را برای داعی بزرگ‌تر خود که ایرانی بوده، نگاشته است. دلیل دومی که زریاب آن را همانند قرینه‌ای برای تقویت احتمال عربی بودن کتاب آورده است، اشارهٔ ناصر خسرو به کتاب کشف‌المحجوب در کنار دو اثر دیگر ابویعقوب، یعنی *سوس البقاء و الرساله الباهره* است که هر دو به زبان عربی است و ناگزیر کشف‌المحجوب هم ابتدا به زبان عربی بوده است. البته زریاب باز هم با قاطعیت در باب زبان اصلی کتاب سخنی نگفته است.

هرمان لندلت اول‌بار در مقاله‌ای ارزشمند دو پرسش مطرح می‌کند. در بخش اول مقاله ضمن عربی دانستن اصل کتاب، به این سؤال پاسخ می‌دهد که مترجم رساله چه کسی می‌تواند باشد. او براساس قرآینی که در کتاب شرح قصیدهٔ فارسی خواجه ابوالهیثم جرجانی آمده است، مترجم کشف‌المحجوب را همان شارح قصیدهٔ ابوالهیثم می‌داند که به عقیدهٔ محمد معین (۱۳۴۴: ۲) محمد بن سرخ نیشابوری^۲ است (landolt, 2011: 666).

ما در پژوهش خود به درست بودن یا نبودن فرضیهٔ لندلت دربارهٔ هویت مترجم نامبردهٔ او کاری نداریم؛ بلکه هدفمان اثبات نادرستی و بطلان عقیدهٔ کسانی است که این اثر را ترجمهٔ ناصر خسرو می‌دانند.
ابراهیمی دینانی سخت بر این عقیده اصرار می‌ورزد که ابویعقوب آثار خود را به دو زبان عربی و فارسی نوشته است و کشف‌المحجوب او در اصل به زبان پارسی بوده است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۳۵).

۳- نقد نظریهٔ ناقص بودن کشف‌المحجوب فارسی

همانگونه که پیشتر گفته شد، استرن و مادلونگ بر این عقیده هستند که کشف‌المحجوب فارسی ترجمه از یک اصل عربی است. هرمان لندلت سال‌ها پیش به نظریهٔ ناقص بودن کتاب جواب داده است. او در قسمت دوم مقاله‌ای که ذکر آن رفت، آورده است آنچه را بستی به نقل از کشف‌المحجوب در کتاب *اسرارالباطنیه* اش آورده با جزئیات کامل تر در *الینابیع*

سجستانی آمده است و آنچه را هم بستی در باب اجرام سماوی به کتاب *الینایع سجستانی* ارجاع داده است، اصلاً و ابداً در *الینایع نیست*؛ بلکه در *کشف‌المحجوب* صورت کامل آن آمده است؛ بر این اساس نتیجه گرفته است که بستی در نقل مطالب چندان دقتی نداشته و دو کتاب *کشف‌المحجوب* و *الینایع سجستانی* را تلفیق کرده و چکیده‌ای از عقاید و آرای فلسفی او را آورده است و در نتیجه نبود قسمتی از منقولات بستی از *سجستانی* در *کشف‌المحجوب* فارسی کنونی، نمی‌تواند دلیلی بر آن باشد که کتاب حاضر ترجمه ناقص از یک اصل عربی است (Landolt, 2011: 666).

ما ضمن درست‌دانستن نظریه لندلت، بیان می‌کنیم که در سراسر کتاب هیچ گسست و تغییر و جهش ناگهانی از موضوعی به موضوعی را نیافته‌ایم که نشان دهد قسمتی از کتاب در فرایند ترجمه حذف و پیرایش شده باشد. در متن کتاب که طرح‌بندی دقیقی بر شالوده آن حاکم است، هیچ‌جا نمی‌توان بخشی را سراغ داد که به موضوع و عقیده‌ای ارجاع داده باشد که جای آن در کتاب خالی باشد؛ هر جا عبارت «چنانکه گفتیم» و یا «اکنون خواهیم پیدا کنیم» و یا «پیدا کردیم» دیده می‌شود، مرجع کلام را می‌توان در متن یافت (رک. سجستانی، ۱۳۹۶: ۸۷ و ۶۸، ۸۶).

۴- نقد نظریه فارسی‌بودن اصل کتاب

درباره فارسی‌بودن اصل کتاب تنها ابراهیمی دینانی با قاطعیت ابراز داشته که این اثر ابتدا به فارسی نگاشته شده است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۳۵)؛ البته ایشان هیچ‌گونه دلیل و شاهی متقن ارائه نکرده‌اند. ابراهیمی دینانی اشاره صریح به نام «بایعقوب» را دال بر ترجمه‌بودن کتاب ندانسته و گفته‌اند: «این استدلال به هیچ‌وجه نمی‌تواند بر این مدعای بی‌اساس دلالت داشته باشد؛ زیرا در آثار گذشتگان فراوان دیده می‌شود که نویسنده به جای اینکه از ضمیر متکلم استفاده کند، اسم ظاهر خود را به کار برده و می‌نویسد که فلان چنین گوید. این سبک سخن در آثار دیگر سجستانی دیده می‌شود. او در کتاب *الینایع* نیز که به زبان عربی نوشته شده است، این سبک تعبیر را به کار برده و در جایی می‌نویسد ابویعقوب چنین گوید» (همان: ۳۳۶).

با قسمت اول استدلال ایشان ما نیز موافقیم؛ ولی دو خرده بر گفتارشان وارد است: اول اینکه چرا شاهی بر گفتار خویش نیاورده و تنها گفته‌اند که در آثار دیگران هم دیده می‌شود؛ درباره سابقه چنین کاربردی نیز در آثار ابویعقوب، که مدعای ایشان است، باید گفت نگارنده این سطور با همه دقت و وسواسی که در مطالعه کتاب *الینایع* و حتی نسخه‌های خطی آن صرف کرد، چنین استعمالی را ندید؛ نه تنها در *الینایع* بلکه در همه آثار سجستانی و حتی دو کتاب منسوب به او یعنی *الاکسیر* و *رساله الارواح* که عکس نسخه خطی آن را در تملک داشتیم نیز چنین مسئله‌ای را نیافتیم. شاید برای ایشان در هنگام یادداشت این سطور، خلط و اشتباهی روی داده است.

همچنین قول ایشان مبنی بر اینکه سجستانی آثار خود را به فارسی هم می‌نوشته قطعاً درست نیست؛ زیرا اولاً ایشان هیچ دلیل و شاهی در تأیید نظر خود نیاورده است؛ دوم اینکه از سجستانی اثری دیگر به زبان فارسی در دسترس نیست تا براساس امکانات سبک‌شناسی و ارائه مشابتهای ساختاری آن با متن *کشف‌المحجوب* اثبات کنیم *کشف‌المحجوب* فارسی کنونی نیز به قلم خود سجستانی نوشته شده است؛ بر این بنیاد، نظریه ایشان از پایه حدس و گمان فراتر نخواهد رفت.

بر آنچه هم زریاب گفته است، چون با تردید و گمان همراه است و ضمناً به‌طور کلی و یکسره ترجمه‌بودن کتاب را رد نکرده است، نقدی وارد نیست.

۵- نقد آرای دیگران درباره ترجمه‌بودن کتاب

از میان همه پژوهشگران که به ترجمه‌بودن کتاب قائل هستند، تنها کرین توانسته است با اقامه دلیل‌هایی مرتبط با حوزه سبک‌شناختی، اما نه کاملاً کافی، ثابت کند کتاب حاضر ترجمه است. کرین وجود واژگان تخصصی عربی را که به فارسی ترجمه شده، همراه با آوردن اصل عربی آن در کتاب گواه نگرانی مترجم بر حفظ صحت ترجمه خویش دانسته است (سجستانی، ۱۳۹۶: ۲۰).

گفتار ایشان در این باره درست است؛ ولی نقد وارد بر ایشان این است که همه واژگانی مستند ایشان و همه واژگانی را هم که مترجم به این شیوه آورده، تخصصی نیستند؛ برای مثال واژه‌های «اوتاد، مهیا، صورت‌های فلک و...» واژگانی نیستند که خاص مقولات فلسفی و مباحث مربوط به آیین اسماعیلی باشد که ترجمه آن بدون ذکر اصل عربی دلالت معنای تخصصی واژه را مبهم کند.

قرینه دیگری که کرین و به پیروی او تنی چند از محققان برای اثبات ترجمه‌بودن کتاب اظهار داشته‌اند، وجود عبارت «چنانک با یعقوب گوید» است که آن را شاهدی دانسته‌اند بر اینکه راوی کتاب شخص دیگری است. این نظریه اگرچه تا حدی پذیرفتنی است، خرده‌ای بر آن وارد است؛ اینکه نویسنده‌ای در یک اثر فارسی، آن هم در اواسط کتاب، نام خویش را بی‌ورد قبول این باور را سخت می‌کند که این اثر اصالتاً به زبان فارسی نگاشته شده باشد؛ اما از سویی این روش، یعنی استفاده از اسم ظاهر به جای ضمیر متکلم، از سیاق نویسندگی دور نیست، چه در متون عربی و چه در متون فارسی. البته در متون فارسی غالباً و در بیشتر اوقات، نویسنده از این شیوه در ابتدای دیباچه کتاب استفاده می‌کند و در متون عربی در سراسر کتاب این شیوه کاربرد دارد (رک. مسعودی، ۱۴۲۵: ۴۲، ۵۵، ۵۷، ۶۰، ۶۳، ۶۷، ۷۰، ۹۱ و ۹۹؛ فقیه بلخی، ۱۳۷۶: ۱۷؛ گردیزی، ۱۳۸۴: ۲).

۶- اثبات ترجمه‌بودن کتاب

در این پژوهش دو اصل را باید اثبات کنیم: اول اینکه متن ترجمه است و بعد اینکه مترجم آن ناصر خسرو نیست. در صفحات پیش، قول دیگران را درباره ترجمه‌بودن کتاب آوردیم؛ ولی از آنجا که گفته‌های آنان موجز و ناکافی بود در این قسمت برآیند دلایل خود را در باب ترجمه‌بودن کتاب بیاوریم. چون این دلایل با حوزه سبک‌شناسی و براساس قواعد این حوزه بررسی می‌شود، می‌تواند به کلی ثابت کند که این کتاب از ابتدا به زبان فارسی نبوده است و در ترجمه‌بودن آن شک و تردیدی روا نیست.

می‌دانیم که هر زبانی را دستور زبانی است که قواعد و چارچوب خاصی دارد و اهل زبان بر پایه آن قواعد، اجزای جمله را در کنار هم می‌چینند تا گفتارشان برای مخاطب مفهوم و روشن باشد؛ از این رو دستوریان قدیم، دستور زبان را «فن درست گفتن و درست نوشتن و تعلیم زبان» خوانده‌اند و آن را یکی از سه شعبه مهم زبان‌شناسی به شمار آورده‌اند (رک. فرشیدورد، ۱۳۹۲: ۳۰).

اغلب استادان زبان می‌کوشند در چینش و ترتیب اجزای جمله از هنجار معمول خارج نشوند و خلاف سنت رایج زمانه خود رفتار نکنند. البته خروج از قواعد و هنجارهای شناخته‌شده، گاهی اغراضی را تعقیب می‌کند که در متون معانی به آن پرداخته‌اند؛ اما خروج از نحو معیار در کشف‌المحجوب نمی‌تواند از این دست باشد؛ زیرا اولاً با اصول علم معانی

منطبق نیست؛ ثانیاً در متون فلسفی پیچیده از این دست، چنین کاربردهایی سابقه ندارد و پیچیدگی ساختار نحوی و جابجایی اجزای جمله، خود گرهی دیگر افکندن به کلاف پیچیده سنگین متن است.

حال در متنی مانند کشف‌المحجوب وجود این ساختار نحوی غیرطبیعی چه توجیهی دارد؛ به جز اینکه اختیار ترجمه لفظ‌به‌لفظ را عامل ایجاد این آشفتگی و درشتی در بافت کلام بدانیم. این ناهنجاری‌ها در کشف‌المحجوب بسامد فراوانی دارد که حاصل برهم خوردن قواعد نحو فارسی است که در ادامه به آن اشاره می‌شود:

الف) آوردن نهاد در پایان جمله

در زبان فارسی، اغلب نهاد و گروه‌های وابسته به آن در صدر جمله می‌آید؛ مگر برای اغراضی از قبیل تعظیم و تحقیر و تأکید... که از جای اصلی خود انتقال می‌یابد؛ و گرنه قاعده طبیعی آن است که نهاد بر مسند و گزاره مقدم آورده شود (رک. علوی مقدم و اشرف زاده، ۱۳۷۹: ۴۸-۴۶).

در متن کشف‌المحجوب تقدم و تاخر نهادی هیچ پیوندی با اغراض یادشده ندارد؛ مثال:

«بر دل‌های ایشان قفل‌هاست» (سجستانی، ۱۳۹۶: ۳۵)

اگر صورت عربی آن را بر فرض «علی قلوبهم عُلف» بدانیم، حاصل ترجمه لفظ‌به‌لفظ همان خواهد شد که مترجم آورده است.

دیگر نمونه‌ها:

«پس نیامد آفریدگار اندر این قسمت‌ها» (همان: ۳۸)؛ «پدید آمد بهری» (همان: ۷۷)؛ «تا مَهر گردد آن صورت اندیشیده شده» (همان، ۶۳)؛ «باز گردد فکرت به تفکر» (همان: ۶۶).

ب) آمدن مفعول بعد از فعل

در کشف‌المحجوب تاخر مفعول از فعل بسامد بالایی دارد که در جاهایی باعث گنگی و نارسایی متن شده است. مثال:

«بشناختند معبود خویش را» (همان: ۳۵).

اگر صورت عربی این عبارت را «عرفوا الههم» فرض کنیم، آنگاه تحمیل اسلوب عربی بر ساختار فارسی بسیار واضح خواهد بود.

نمونه‌های دیگر:

«پاک نکردند او را» (همان: ۳۵)؛ «مثال کردند او را» (همان)؛ «ماننده کردند آفریدگار را» (همان)؛ «دانند دانسته را» (همان).

ج) قرار گرفتن قید در انتهای جمله

قید در زبان فارسی غالباً قبل از فعل قرار می‌گیرد؛ زیرا برای مقید کردن گروه‌های اسمی در جمله می‌آید (رک. خیامپور، ۱۳۸۶: ۸۸). گاهی در متون فارسی اصیل خلاف قاعده گفته شده را می‌یابیم که برای آن هم اهدافی بلاغی قائل شده‌اند (رک. خزائی و تفگری رضایی، ۱۳۹۸: ۷۱-۴۳).

در کشف‌المحجوب در برخورد با قیدها، با دو ویژگی روبه‌رو هستیم: ابتدا شیوه توزیع قید که غالباً در پایان جمله و بعد از فعل آمده است؛ دیگر وجود قیدهایی که دستوریان از آن به «عبارت قیدی» تعبیر می‌کنند و آن را محصول ترجمه

از زبان‌های دیگر دانسته‌اند (فرشیدورد، ۱۳۹۲: ۵). حضور این قیود با این فراوانی، بیانگر آن است که ترجمه‌هایی از جار و مجرورهای عربی هستند که شیوه قرار گرفتن آن هم در جمله به پیروی از اسلوب‌های نحو عربی است. مثال‌ها: «واجب است دور کردن هستی از ایزد به همه روی از رویها» (سجستانی، ۱۳۹۶: ۴۴)؛ «دور کردن مکان از کردگار به همه وجهی و همه بسی» (همان: ۴۲)؛ «تا بدان نشان آفریده بود به درست» (همان: ۳۷)؛ «سیر نشوند از آن یک ساعت» (همان: ۳).

(د) آمدن فعل در ابتدای جمله

حق آن بود که این موضوع پیشتر از همه موضوعات دیگر می‌آمد؛ زیرا وقتی جایگاه فعل تغییر کرد، دیگر ارکان جمله نیز از جایگاه اصلی خویش تبعید خواهند شد؛ ولی از آنجا که نحو فارسی معیار کار ما بوده است، ترتیب عناوین را به همان صورت ترتیب نحو فارسی آوردیم. از مسلمات زبان فارسی این است که فعل در پایان جمله می‌آید و از سویی از مسلمات زبان عربی آن است که فعل ابتدای جمله می‌آید.

در کشف‌المحجوب تقدم فعل بر سایر ارکان جمله را آن هم در بسامد بسیار بالا می‌بینیم. این ویژگی گمان هر پژوهنده آگاهی را درباب اینکه با یک ترجمه روبه‌روست، تا حد یقین فرامی‌برد؛ برای مثال اگر صورت عربی عبارت «فروچکد چشمه‌های خاطر بر فکرت» را چنین «تُسکب ینایع الذکر علی الفکره» فرض کنیم، التزام مترجم به ترجمه واژه‌به‌واژه را آشکارا می‌بینیم. مثال‌ها:

«نادان شدند به شناختن فریشتگان» (سجستانی، ۱۳۹۶: ۳۵)؛ «بگرویدند به خبر نیافته» (همان)؛ «دریافته است همه نهایت‌ها را» (همان: ۳۸)؛ «استکبار کردند در آمدن طاعت» (همان: ۹۵). شواهد در همه عنوان‌هایی که ذکر شد، بسیار فراوان‌تر از آن است که ما آورده‌ایم؛ ولی از آنجا که قوانین مقاله‌نویسی اجازه نمی‌داد، به این مقدار بسنده کردیم.

۷- کشف‌المحجوب و مسئله پرسش برانگیز مترجم

در سطور گذشته اثبات کردیم که متنی که امروز با عنوان «کشف‌المحجوب» در اختیار ماست، ترجمه از یک متن عربی است، در نتیجه سؤال بعدی که مطرح می‌شود هویت مترجم آن است. هدف ما در این مقاله آن است که ثابت کنیم خلاف گفته پاره‌ای از محققان، مترجم آن هر که باشد، ناصر خسرو نخواهد بود.

از دیرباز بعضی از محققان، کشف‌المحجوب سجستانی را ترجمه ناصر خسرو از عربی به فارسی دانسته‌اند (نفیسی، ۱۳۶۳: ۲۸ و ۵۹، walker, 1996: 190 و همان: ۱۲۷۷: ۳۶، stern, 1983: 307).

در اینکه ناصر خسرو بعضی از آثار عربی اسماعیلیه را به فارسی برگردانده و به مؤلف اصلی هم اشارتی نکرده است (مانند الینایع و قسمتی از رسایل اخوان‌الصفاء) شکی نیست؛ طبیعی است که او در مقام حجت جزیره خراسان هر اثری را که برای فارسی‌زبانان مفید می‌دانسته، به فارسی برمی‌گردانده است؛ از این رو پاره‌ای از محققان چنین تصویری را که ناصر خسرو مترجم کشف‌المحجوب باشد، چندان دور از ذهن نمی‌دانسته‌اند؛ از سویی عدّه‌ای دیگر این تصور را کاملاً خالی از حقیقت دانسته‌اند؛ ولی هیچ کدام برای اثبات یا نفی این تصور دلایل استواری به دست نداده‌اند.

کربن و کریم مجتهدی عقیده دارند از آنجا که ناصر خسرو در کتاب *زاد‌المسافر*، آشکارا و بی‌پروا بر کشف‌المحجوب تاخته و ابویعقوب را در زمان تألیف این کتاب دست‌خوش سودا و دیوانگی دانسته است، خلاف منطق و عقل است که با ترجمه کتاب کشف‌المحجوب او در مقام ترویج و اشاعه آثار او برآمده باشد (سجستانی، ۱۳۹۶: ۲۰؛ مجتهدی، ۱۳۹۶: ۲۰۵ و ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۳۸۸).

نظریه طراحان این عقیده در ظاهر بر اساسی استوار است و از دیدگاه روان‌شناسی چندان غیرمنطقی نیست؛ ولی این استدلال، آنچنان محکم نیست که بتوان بر بنیاد آن حکمی صادر کرد؛ ناصر خسرو مذهب اسماعیلی داشته و از شاگردان معنوی و پیروان فکری سجستانی بوده و به شدت متأثر از او در برهه‌ای، آثار ابویعقوب را می‌خوانده و در بست می‌پذیرفته است؛ اما ممکن است بعدها که به اجتهادات شخصی تری رسیده است، منتقد او شده باشد و با پاره‌ای از آرای او همسو نبوده است، این ناهم‌سویی شاگرد و استاد در تاریخ، پدیده نادری نبوده است؛ برای مثال روابط قطب‌الدین حیدر زاوه‌ای و عطار از این دست بوده است (رک. فتوحی، ۱۳۹۸: ۶۶۸-۶۶۵).

ما بر آنیم که با دلایل سبک‌شناسی و براساس مقایسه ترجمه‌های موجود از ناصر خسرو با متن کشف‌المحجوب، اثبات کنیم کشف‌المحجوب کنونی به هیچ‌وجه از خامه ناصر خسرو تراوش نکرده است و برای همیشه رقم بطلان بر این فرضیه بکشیم.

۸- دلایلی سبک‌شناسی در رد انتساب ترجمه کشف‌المحجوب به ناصر خسرو

با استفاده از شاخص‌های سبک‌شناسی به نتایجی می‌توان دست یافت که تقریباً مقبول و اتفاق‌همگان باشد؛ زیرا سبک‌شناسی می‌تواند «اثر یا آثار کسی یا آثار دوره‌ای را از اثری دیگر یا آثار شخصی دیگر یا آثار دوره‌ای دیگر متمایز کند» (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۰).

از مهم‌ترین لایه‌های سبک‌شناسی، سبک‌شناسی نحوی است که در آن به بررسی مسائلی از قبیل کیفیت نظم واژه‌ها در جمله، نسبت نظم پایه و جابه‌جایی در ساختار نحوی ساختمان جمله، توالی و نظم و چینش واژه‌ها می‌پردازد (رک. فتوحی، ۱۴۰۰: ۳۴).

بی‌گمان هر نویسنده‌ای صاحب سبک از نحو خاصی پیروی می‌کند و مطابق با آن سخن می‌گوید. این نحو جنبه اختصاصی ندارد و فقط نویسندگان در شیوه استفاده از آن با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند (رک. سید ترابی و سبزعلی‌پور، ۱۳۹۴: ۲۰۰).

با توجه به نکات مطرح‌شده می‌توانیم از رهگذر سبک‌شناسی و با تکیه بر شاخصه‌های برجسته و پررنگ نحوی منعکس در آثار ناصر خسرو طرحی از سبک او به دست دهیم که براساس آن بتوان آثار او را از دیگر آثار نویسندگان هم‌روزگارش - و حتی آثاری که به او نسبت داده‌اند - بازشناسیم.

ما از سبک‌شناسی در دو حوزه استفاده خواهیم کرد: نخست سبک و نوع ترجمه به کار گرفته‌شده را در دو متن کشف‌المحجوب و *خوان‌الإخوان* بررسی می‌کنیم و بعد به بررسی ویژگی‌ها و شاخصه‌هایی خواهیم پرداخت که در بافت متن و سازه‌های زبانی این دو اثر مجال ظهور یافته‌اند.

۱-۸ مقایسه شیوه ترجمه ناصر خسرو از *الینایع سجستانی* و شیوه ترجمه کشف‌المحجوب

اول بار هانری کربن متذکر این نکته مهم شد که بخش عمده‌ای از *الینایع سجستانی* به خامه ناصر خسرو ترجمه شده و ناصر خسرو آن را در *خوان‌الإخوان* خویش، بدون اشاره به مؤلف اصلی آورده است (رک. ناصر خسرو، ۱۳۹۷: پنجاه و پنج و شصت و یک).

هانری کربن در این کشف به همهٔ مشابَهت‌ها یا بهتر بگوییم انتحالات ناصر خسرو از الینایع اشاره نکرده است؛ ولی بعدها که خوان‌الایخوان بخت آن را داشت که به شیوهٔ علمی و مطلوبی تصحیح شود، مصححان ضمن یادکرد فضل تقدم کربن، به همهٔ فضل‌هایی اشاره کردند که ناصر خسرو ترجمه کرده بود. چنانکه مصححان خوان‌الایخوان یادآور شده‌اند «کتاب الینایع چهل ینوع دارد که سی و هشت ینوع از آن در سی و هشت صف از صد صف خوان‌الایخوان ترجمه و شرح شده است» (ناصر خسرو، ۱۳۹۷: پنجاه و پنج).

اگرچه از متن عربی کشف‌المحجوب تاکنون چیزی به دست ما نرسیده است، خوشبختانه، الینایع سجستانی که به زبان عربی نوشته شده، با تصحیحی به نسبت خوب در دسترس است.

با مقایسهٔ متن فارسی کشف‌المحجوب و فصول ترجمه‌شدهٔ الینایع به دست ناصر خسرو در خوان‌الایخوان و بررسی تفاوت شیوهٔ به کاررفته در ترجمهٔ این دو اثر اثبات خواهیم کرد که متن کشف‌المحجوب نمی‌تواند ترجمهٔ ناصر خسرو باشد.

۲-۸ ترجمهٔ واژه‌به‌واژه، شیوهٔ برگزیدهٔ مترجم کشف‌المحجوب

مترجم کشف‌المحجوب در ترجمهٔ خویش، شیوهٔ «ترجمهٔ لفظ‌به‌لفظ» را برگزیده است. در این شیوه اساساً محدودهٔ جولان و هنرنمایی مترجم بسیار محدود است؛ زیرا مترجم با تفاوت ساختار نحوی زبان مبدأ و زبان مقصد مواجه است و در نتیجه آنچه بر فضای متن گزارش شده حاکم می‌شود قواعد و اسلوب‌های نحوی زبان مبدأ است. در ترجمهٔ کشف‌المحجوب، تأثیرگذاری اسلوب نحو عربی بر نحو فارسی به خوبی نمایان است؛ به ویژه در شیوهٔ قرارگرفتن ترتیب و توزیع ارکان جمله که بر اساس ترتیب نحو عربی شکل گرفته است.

۲-۲-۸ نمونه‌هایی از متن کشف‌المحجوب

«و دیگر هر که سستی کند در نظر کردن بر آن علوم که بدو داده‌اند و او را بر آن مطلع کرده‌اند و او فریفته شد به بیراهی‌ها و بدانچه او را راه نموده آن معلم گمشده، تا اندر رسد بدو، از پس جداشدن از شخص، آن نحوست‌ها که مشاکل نفس او بود و این از بهر سستی کردن و غفلت او بود که سبب عقوبت رسیدن بود بدو» (سجستانی، ۱۳۹۶: ۱۰۹).

وقتی فعل در زبان مبدأ در ابتدای جمله باشد و در زبان مقصد جایگاه اصلی‌اش در انتهای جمله، بین فعل و ارکان دیگر فاصله‌ای خواهد افتاد که برای مخاطب گنگ و نارسا خواهد بود.

همانگونه که پیداست در همین سطور، افعال «سستی کند، فریفته شد، راه نمود، اندر رسد» که به پیروی از سیاق عربی در ابتدای جمله آمده، سبب شده است که عبارت نه روان و نه مفهوم باشد.

در فرایند ترجمهٔ لفظ‌به‌لفظ، ارکان جمله توزیعی مخالف با نحو زبان مقصد (فارسی) خواهند یافت و در نتیجه ترتیب قرارگرفتن جملهٔ پایه و پیرو نیز به هم خواهد خورد که باعث نارسایی مفهوم خواهد شد؛ برای مثال در این عبارت از کشف‌المحجوب:

«آگاه باش که چون صورت‌های طبیعی را یافتیم مانند به صورت‌های صناعی در باب نفس و شکل پس صورت‌های صناعی را دیدیم در مصنوعات ایشان که آرایش آن صورت‌ها روحانی بود؛ زیرا که آثار نفس و کسب کردن از او جزوی است، واجب آمد که آرایش طبیعی و صورت‌های او روحانی باشد نه طبیعی» (سجستانی، ۱۳۹۶: ۷۴).

تقدم فعل در قسمت‌هایی که زیر آنها خط کشیده شده، باعث به هم خوردن جایگاه ارکان جمله شده است. در قسمتی هم که با خط مورب مشخص کرده‌ایم، تأخر جملهٔ پیرو، سبب شده است کلام کاملاً گنگ و مبهم باشد و خواننده

درنیاید که مقصود مؤلف چیست؛ درحالی که آرایش و ترتیب اصلی جمله به صورت زیر است که در آن هیچ نارسایی دیده نمی‌شود.

آگاه باش که چون صورت‌های طبیعی را درباب نقش و شکل مانند به صورت‌های طبیعی یافتیم. پس صورت‌های صناعی را که آرایش آن صورت‌ها روحانی بود در مصنوعات ایشان دیدیم. به نمونه‌های فراوانی از این دست می‌توان در کشف‌المحجوب اشاره کرد (رک. همان: ۳۸، س: ۵ و ۶؛ ۳۹، س: ۱۲، ۱۳ و ۱۴؛ همان: ۴۰، س: ۹، ۱۰، ۱۱؛ همان: ۴۲: ۱۵ و ۱۶؛ همان: ۴۴، س: ۴، ۵، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲ و ۱۳؛ همان: ۵۰: ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹؛ همان: ۵۵: ۷، ۸، ۹؛ همان: ۶۶: ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰؛ همان: ۸۸: ۷، ۸، ۹، ۱۰).

۳-۸ ترجمه آزاد - تحت‌اللفظی شیوه مختار ناصر خسرو در ترجمه

درباره ارزیابی کیفیت ترجمه ناصر خسرو و مقایسه آن با ترجمه رساله کشف‌المحجوب دو عامل ما را یاری می‌کند: یکی اینکه ناصر خسرو در *خوان‌الإخوان* فصولی را ترجمه کرده که از *الینابیع* سجستانی است که گروهی مدعی‌اند کشف‌المحجوب او نیز ترجمه ناصر خسرو است. دیگر اینکه دو کتاب به لحاظ مباحث کلی، با هم مشابهت دارند و به هم نزدیک هستند^۳ و این دو در موضوعات مجزا از هم نیستند تا بگوییم ناصر خسرو ملزم بوده است در ترجمه هریک از آنها شیوه متفاوتی را به کار بگیرد. نمونه‌هایی از فصول *الینابیع* سجستانی که ناصر خسرو در *خوان‌الإخوان* ترجمه کرده است:

« الجَنَّة والنَّار، لَفُظَتَانِ تَقْتَضِيَانِ مَعْنَيْنِ، أَحَدُهُمَا لِأَهْلِ الثَّوَابِ وَالْآخَرَهُ لِأَهْلِ الْعِقَابِ » (سجستانی، ۱۹۶۵: ۱۳۷).

ترجمه ناصر خسرو: «معنی بهشت جای اهل ثواب و معنی دوزخ جای اهل عقاب» (ناصر خسرو، ۱۳۹۷: ۲۲۱).

ناصر خسرو در ترجمه اندک دخل و تصرفی کرده است؛ ولی عبارت ترجمه شده در عین شیوایی و رسایی است و ارکان جمله بر اساس زبان مقصد در جای خود قرار گرفته‌اند.

نمونه‌های دیگر:

الینابیع: «فَنظَرُ نَافِي كُلِّ وَاحِدٍ مِنْ هَذَيْنِ اللَّفْظَتَيْنِ بِمَا تَقْتَضِيهِ فِي الْمَعْنَى فَوَجَدْنَا الْجَنَاتِ تَقَعُ عَلَى اسْمِ السَّبْتَانِ الَّذِي هُوَ مَزِينٌ بِالْأَشْجَارِ الْمَثْمَرَةِ وَالرِّيَّاحِينَ الطَّيِّبَةِ، وَالْمِيَاءَ الْجَارِيَةَ، لِكَيْ يَكُونَ لِلْحَسَنِ فِيهَا سَكُونٌ وَرَاحَةٌ وَ دَعَاةٌ» (سجستانی، ۱۹۶۵: ۱۳۷).

ترجمه ناصر خسرو: «و خدای تعالی - مر بهشت را به تازی چند جای یاد کرد به جنت و دوزخ را "نار" خوانده و جنت بوستانی باشد آراسته به درختان بارور و اسپرغم‌های خوش و آب روان و جای‌های با راحت و پاکیزه چنان که حس را اندر آن راحت باشد» (ناصر خسرو، ۱۳۹۷: ۲۲۱).

ناصر خسرو در ترجمه، کاستن‌ها و افزودن‌هایی روا داشته است؛ برای مثال عبارت «فَنظَرْنَا» را ترجمه نکرده؛ ولی به مفهوم متن خَللی وارد نشده است.

عبارت «مَزِينٌ بِالْأَشْجَارِ الْمَثْمَرَةِ» به «آراسته به درختان بارور» ترجمه شده است که گذشته از ایجاز و شیوایی و موسیقی کلام، بر زیبایی آن افزوده و برای ترکیب «الرِّيَّاحِينَ الطَّيِّبَةِ» فارسی سره «اسپرغم‌های خوش» را برگزیده و «المِيَاءَ الْجَارِيَةَ» را با اندک تصرفی به «آب روان» ترجمه کرده است.

ناصر خسرو در ترجمه خود از *الینابیع* سعی داشته است اسلوب دستور و نحو فارسی را پیاده کند و این غیر از نتیجه برگزیدن شیوه ترجمه او، حاصل آشنایی عمیق او با ظرافت‌ها و دقایق زبان و امکانات بلاغی زبان فارسی است که پایگاه

بلند او در شاعری و اشتغال طولانی او به شغل دبیری خود شاهدهی بر میزان تسلط او بر زبان فارسی و زبان عربی است که خود نیز بدان اشارت کرده است.^۴

تفاوت آشکار شیوه ترجمه اعمال شده در کشف‌المحجوب و خوان‌الإخوان شکی باقی نمی‌گذارد که مترجم کشف‌المحجوب نمی‌تواند ناصر خسرو باشد.

۸-۴ بهره‌گیری ناصر خسرو از آیات قرآن در ترجمه‌الینابیع

ناصر خسرو در ترجمه‌الینابیع برای شرح و تبیین مباحث‌الینابیع، از آیات قرآن و مثال‌ها و برابرها سود جست است که در اصل متن‌الینابیع نیست. البته این افزودن‌ها فقط به اینها محدود نمی‌شود؛ زیرا گاهی که نیاز دیده، به توضیح و شرح بعضی از اصطلاحات فلسفی پرداخته است.

گفتنی است در سراسر کشف‌المحجوب حتی یک استناد به آیه یا حدیثی را آشکارا نمی‌یابیم. این بدان معنی است که مترجم متن کشف‌المحجوب به متن وفادار بوده و شیوه ترجمه واژه‌به‌واژه هم اجازه افزایش و کاهش را به او نمی‌داده است؛ در حالی که اگر ناصر خسرو کشف‌المحجوب را ترجمه کرده بود، بی‌گمان در این متن هم شاهد افزودن‌ها و کاستن‌هایی بودیم. این تفاوت‌ها را فقط درباره افزودن آیات قرآن در جدول زیر نشان داده‌ایم.

الینابیع	خوان‌الإخوان
۲۲- الطارق: ۵ و ۶، الانسان: ۲	۱۳- ندارد
۲- ندارد	۲۳- الاسرا: ۴۳
۶- ندارد	۲۹- بقره: ۲۰
۳۸- ندارد	۳۸- بقره: ۲۹، الجاثیه: ۲۱، معارج: ۶ و ۷
۲۴- ندارد	۴۹- جن: ۲۸، زخرف: ۶۰
۷- ندارد	۵۰- الاسرا: ۴۳
۲۷- ندارد	۵۵- رعد: ۳۵
۳۴- ندارد	۶۱- سجده: ۴
۳۵- ندارد	۶۲- دخان: ۵۶، واقعه: ۱۹
۲۹- ندارد	۶۳- مومنون: ۶۳، فلق: ۵
۲۹- زخرف: ۷۱	۶۳- ندارد
۳۹/۳۸- ندارد	۶۴-
۸- ندارد	۶۶- الروم: ۲۰
۱۱- ندارد	۷۱- مائده: ۱۲۰
۱۳- ندارد	۷۵- انعام: ۱۴۱ و محمد: ۳۸
۱۵- ندارد	۷۹- طه: ۵۰، اسراء: ۱۱۰
۳۶- ندارد	۸۲- دخان: ۳۸ و ۳۹
۳۶- رعد: ۱۳، زخرف: ۷۸	۹۰- نساء: ۱۱۳، سبأ: ۲۸ و ۳۳
۵- انعام: ۱، شوری: ۱۱ و حج: ۳	واقعه: ۶۱ و ۶۲، قیامت: ۲۲
	۱۰۰- ندارد

۸-۵ شواهد زبانی

سبک زبان نوشتاری از دو راه شکل می‌گیرد: یکی برخورد آگاهانه نویسنده با ملزومات یک بافت و ژانر ادبی - علمی و دیگری نتیجه انتخاب ناخودآگاه و از سر عادت نویسنده از میان عناصر ساختاری زبان که در طول فرایند یادگیری نگارش آنها را آموخته است (see: Coulthard, Johnson, 2010: 488).

از این روی می‌توان گفت غالب نویسندگان، سبک شخصی و مستقلی دارند. این سبک شخصی براساس مؤلفه‌های بسیار صورت می‌پذیرد. جست‌وجو در این سبک شخصی و مؤلفه‌ها و متعلقات آن ما را در شناخت و تمایز آثار یک نویسنده با نویسندگان معاصر و غیرمعاصر راهنمایی می‌کند. در بررسی‌ها و واکاوی‌هایی که در کشف‌المحجوب سجستانی و خوان‌الإخوان ناصر خسرو انجام دادیم، در حوزه‌های زبانی و سطح واژگانی به مشخصه‌ها و منش‌های زبانی برخوردیم که می‌تواند به وضوح ثابت کند این دو اثر از یک شخص نیست. معیار ما در این بررسی‌های متنی، توجه به عادت‌های زبانی - نحوی منعکس شده در این دو متن است که در یکی هست و در دیگری نیست و یا اگر هست بسامدش آنقدر کم است که می‌توان آن را نادیده انگاشت.

۸-۵-۱ مشخصه‌های پررنگ زبانی کشف‌المحجوب

بعضی از نویسندگان در کاربرد واژه یا واژگانی اصرار خاصی دارند که کاملاً نمایان است. این کاربرد مکرر می‌تواند از رهگذر تعلق به حوزه جغرافیایی خاصی باشد یا از خصوصیات مشترک نویسندگان یک دوره باشد.

۸-۵-۱-۱ کاربرد مکرر واژه ایدون

واژه «ایدون» در کشف‌المحجوب شصت بار مجال حضور یافته است؛ این در حالی است که صفحات کتاب براساس سطر بندی‌های امروزی هفتاد و نه صفحه است؛ یعنی این واژه در بیشتر صفحات حضور دارد.

واژه ایدون در معانی: اینچنین، چنین، اینگونه است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل ایدون).

این واژه به لحاظ نحوی نقش قید مختص را دارد و همانگونه که بهار گفته از مختصات سبک قدیم است (رک. بهار، ۱۳۸۱، ج ۲: ۷۵). این واژه چه در حوزه معنایی و چه در حوزه نحوی از واژه‌هایی نیست که مؤلف ملزم به استفاده از آن باشد. از سویی در کتاب سیصدواندی صفحه‌ای خوان‌الإخوان این واژه در قسمت‌هایی که ترجمه‌الینابیع سجستانی است، اصلاً نیامده و در دیگر قسمت‌های کتاب فقط پنج بار آمده است؛ نیز در زاد‌المسافر این واژه نیامده و در ره‌ایش و گشایش تنها دو بار آمده است. مقایسه میزان کاربرد این واژه در دو متن کشف‌المحجوب و خوان‌الإخوان بیانگر آن است که مترجم متن کشف‌المحجوب اصرار خاصی در استفاده از این واژه داشته است که می‌تواند دلایل مختلفی داشته باشد: یکی اینکه آن را ناشی از عادت نویسنده بدانیم و دیگر آنکه با کاربردهای متعلق به حوزه جغرافیایی و بازه زمانی مرتبط باشد.

براساس یافته‌های اخیر می‌توان به اطمینان گفت ترجمه کشف‌المحجوب که کاربرد واژه «ایدون» در آن بسیار چشمگیر است، نمی‌تواند متعلق به ناصر خسرو و همعصران او باشد؛ زیرا نه ناصر خسرو علاقه‌ای در کاربرد این واژه از خود نشان داده و نه در قرنی که ناصر خسرو می‌زیسته، این واژه چندان روایی و کاربرد داشته است.

۸-۵-۱-۲ استفاده مترجم از «باء» تأکید

این «باء» برای تأکید بیشتر بر سر افعال منفی می‌آمده است و از ویژگی‌های عمده سبک عهد ساسانی است (بهار، ۱۳۸۱، ج ۲: ۷۵).

از نظر نحوی حضور یا نبودِ بای تأکید در یک متن، تغییر خاصی در ساختار جمله ایجاد نمی‌کند و استفاده از آن بیشتر به روایی و رواج آن در دوره و قرن خاصی برمی‌گردد و همانگونه که بهار آورده، کاربرد این «با» بعدها رو به نقصان نهاده است (همان).

مترجم کشف‌المحجوب دقیقاً نوزده بار بای تأکید را بر سر افعال منفی نشانده است. از سویی این «با» نه تنها در قسمت‌هایی از *خوان‌الإخوان* – که ترجمه‌الینابیع است – نیامده، بلکه در سراسر این کتاب یک بار هم مجال حضور نیافته است؛ نیز بای تأکید طبق بررسی‌های ما در دو اثر دیگر ناصر خسرو یعنی *زاد‌المسافر* و *رهايش و گشایش* هم دیده نشد.

۱-۵-۸ ترجمه اصطلاحات تخصصی و غیر تخصصی

یکی از شاخصه‌های درخور توجه کشف‌المحجوب ترجمه اصطلاحات تخصصی و گاه غیر تخصصی همراه با ذکر اصل عربی آن است.

به نظر می‌رسد مترجم رساله می‌پنداشته است که ترجمه فارسی واژه عربی بدون حضور اصل عربی آن نمی‌تواند همان تأثیری را القاء کند که واژه عربی در ذهن مخاطب به‌جای می‌نهد؛ از این روی هر جا چنین نقصی را احساس می‌کرده، ابتدا لغت عربی را آورده و سپس با قید تفسیر «یعنی» فارسی آن را آورده است و به‌ندرت عکس این روش هم دیده می‌شود؛ به اینگونه که اول عبارت فارسی را آورده و بعد عبارت عربی را همراه آن ذکر کرده است؛ این روش را مترجم در جاهایی به کار برده که اصطلاحی در قالب جمله بیان شده است.

مثال‌ها:

«لب طبیعت یعنی مغز» (۱۳۹۶: ۵۷)؛ «مکونات یعنی پیش‌ها» (همان: ۶۲)؛ «برانگیختن همیشه قرین بودن است یعنی کون همیشه قرین بعث است» (همان: ۱۰۱)؛ «امهات را میان موالید یعنی اشخاص» (همان: ۸۳).
شمار این نمونه‌ها دقیقاً به سی و هفت می‌رسد که فقط به اندکی از آنها اشاره شد.

در سنجش دو کتاب کشف‌المحجوب و الینابیع می‌بینیم که این نوع کاربرد در *خوان‌الإخوان* اصلاً دیده نمی‌شود؛ زیرا شیوه ناصر خسرو در ترجمه الینابیع در *خوان‌الإخوان* واژه‌به‌واژه نبوده و ترجمه‌ای آزاد و توضیحی را انتخاب کرده و هر کجا لازم دیده، به شرح و بسط مطالب پرداخته است و از معنی کردن واژه‌ها بی‌نیاز بوده است.

۱-۵-۸-۴ استفاده افراطی ناصر خسرو از تکواژ «مر»

وقتی با بررسی سبک نویسنده‌گی یک نویسنده، ویژگی‌های زبانی، جهت و صدای دستوری نمود یافته در آثار او مشخص شد، آنگاه به مؤلفه‌هایی دست می‌یابیم که می‌تواند ما را در شناخت نویسنده اصلی بسیار کمک کند.

استفاده بسیار از تک‌واژ «مر» مشخصه همه تألیفات ناصر خسرو است؛ چنانکه می‌توان با تکیه بر همین واژه به خوبی آثار ناصر خسرو را از آثار دیگران و آثار منسوب به او باز شناخت.

تک‌واژ «مر» که از ویژگی‌های شاخص سبک عصر ساسانی است، غالباً برای تأکید بر سر مفعول صریح می‌آمده و گاهی قبل از فاعل و مسند هم استعمال می‌شده است (رک. ذوالنور، ۱۳۸۰: ۲۱۶-۲۱۴ و ناتل خانلری، ۱۳۷۷، ج ۳: ۲۹۰).
بررسی کمیّت کاربرد این واژه در *خوان‌الإخوان* و سنجش میزان استعمال آن در کشف‌المحجوب به ما کمک خواهد کرد تا اثبات کنیم ناصر خسرو نمی‌تواند مترجم رساله کشف‌المحجوب باشد.

استفاده افراطی ناصر خسرو از تک‌واژ «مر» چنان بسامد بالایی دارد که ما از آن به «مر بارگی ناصر خسرو» تعبیر کرده‌ایم؛ به این معنا که ناصر خسرو در برخورد با این ویژگی سبکی، خلاف دیگر نویسندگان دوره‌ای که این

ویژگی در آثارشان دیده می‌شود، جانب اعتدال را نگاه نداشته است و گویا علاقه داشته است تفرّد و تشخص خود را بیشتر در این میدان نمایش دهد.

بسامد حضور این واژه را در آثار ناصر خسرو در جدول زیر نشان داده‌ایم و برای اینکه افراط‌کاری ناصر خسرو را در کاربرد این واژه نسبت به دیگر نویسندگان نشان دهیم، استعمال این واژه را در چند اثر دیگر — که تا حد زیادی به لحاظ موضوع در مسیر کتاب‌های ناصر خسرو است — نشان داده‌ایم.^۵

۳۳۳۹	زاد‌المسافر
۱۳۲۴	خوان‌الایخوان
۱۰۲۷	وجه دین
۸۸۰	جامع‌الحکمتین
۲۷۷	گشایش و ره‌ایش
۷۶	رساله در جواب نود و یک فقره اسئله
۴۵۳	دیوان اشعار
۴۳	دانشنامه علایی، رساله منطق
۵۷	دانشنامه علایی، طبیعیات
۱۵۰	دانشنامه علایی، الهیات
۱۶	رساله نفس
۱۴	پنج رساله
۱	قراضه طبیعیات
۱	کشف‌المحجوب
۱۶	بیان‌الادیان

بر بنیاد این آمار ناصر خسرو نزدیک به هفت‌هزار بار در آثار مسلمش از تک‌واژ «مر» استفاده کرده است.^۶ در میان آثار او رساله در جواب نود و یک فقره اسئله از ده صفحه فراتر نرفته است و ۷۶ بار «مر» در آن دیده می‌شود. مقایسه آمار این تک‌واژ در آثار ناصر خسرو با کشف‌المحجوب سجستانی که در آن فقط یک بار این واژه دیده می‌شود (سجستانی، ۱۳۹۶: ۹۲) ما را با این پرسش روبه‌رو خواهد کرد که چگونه ترجمه این اثر را به ناصر خسرو نسبت بدهیم. از نظر سبک‌شناسی و براساس آمار دقیقی که از کاربرد این واژه در آثار ناصر خسرو به دست دادیم، می‌توان گفت ادعای کسانی که این اثر را گزارش ناصر خسرو می‌دانند، اساسی محکم ندارد و کشف‌المحجوب به هزار اما و تردید و شاید هم نمی‌تواند منتسب به ناصر خسرو باشد؛ زیرا قاعدتاً اینگونه نیست که نویسنده‌ای در گزارش اثری که مطابق با حوزه فکری و اعتقادی اوست، ناگهان در شیوه نویسنده‌گی خویش تغییری چنین روا دارد.

۹- نتیجه‌گیری

از آنچه نوشته شد می‌توان نتیجه گرفت که:

۱. با بررسی شیوه انشای کتاب و ساختار تألیف جملات و نحو حاکم بر متن کتاب که از اسلوهای نحو عربی پیروی می‌کند، ثابت کردیم این کتاب به یقین از آغاز به زبان فارسی نوشته نشده و ترجمه‌ای از یک اصل عربی است.

۲. کشف‌المحجوب نمی‌تواند ترجمه ناصر خسرو باشد؛ زیرا ما براساس سبک‌شناسی و مؤلفه‌های مربوطه آن با روش آماری و توصیفی اثبات کردیم که ترجمه به کار گرفته شده در کشف‌المحجوب با آنچه ناصر خسرو در *خوان‌الایخوان* از الینایع ترجمه کرده، به لحاظ شیوه ترجمه کاملاً متفاوت است. همچنین عادات زبانی منعکس در رساله کشف‌المحجوب و آثار ناصر خسرو به‌ویژه *خوان‌الایخوان* که در آن سی و هشت فصل از الینایع سجستانی را ترجمه کرده، کاملاً با هم متفاوت است.

۳. برخلاف نظر برخی از محققان، کتاب در فرایند ترجمه دستخوش هیچ کاستی و حذفی نشده است.

یادداشت‌ها

۱. رشیدالدین فضل‌الله در *جامع‌التواریخ* و ابوالقاسم کاشانی در *زبد‌التواریخ* او را خیسفوج خوانده‌اند. البته رشیدالدین فضل‌الله این واژه را به صورت «جَبَسفوخ» با بای موحده در دوم ثبت کرده که بی‌شک تصحیف همان خیسفوج است. این واژه به معنای «حُب‌القطن» است که فارسی آن پنبه‌دانه است و از آنجا که عبدالقاهر بغدادی در *الفرق بین الفرق* خود آن را به صورت بندانه (صورت تصحیف شده پنبه‌دانه) ثبت کرده است، معلوم می‌شود که صورت عربی و فارسی این لقب هر دو برای سجستانی به کار می‌رفته است؛ البته اینگونه کاربرد لقب (عربی و فارسی) در نزد قدما مرسوم بوده است و نمونه‌ای از آن را شفیعی کدکنی در مقاله خود آورده است (رک. رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۸۸: ۷، زریاب خویی، ۱۳۷۳: ۲۴۴، عبدالقاهر بغدادی، بی تا: ۲۴۹-۲۴۸ و شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۲۱۶-۲۰۸).

۲. در باب این محمد بن سرخ نیشابوری اطلاعات بسیار مختصری موجود است که آن را هم مدیون استاد شفیعی کدکنی هستیم (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۲۱۰).

۳. همین شباهت‌ها سبب شده است بعضی از پژوهشگران به نادرستی ابراز کنند که کشف‌المحجوب ترجمه قسمت‌هایی از الینایع است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۸: ۳۳۶).

۴. ناصر خسرو عربی را نیکو می‌دانسته است و به تصریح خود او، به عربی نیز دیوان اشعاری ترتیب داده بود که از این اشعار چیزی امروزه در دسترس نیست. همچنین صحبت کردن او در حمام بصره به زبان عربی با گرمابه‌بان و خطیبی کردن او در شهر عیداب به مدت سه ماه که ساکنان آنجا عرب‌زبان بوده‌اند و سیر و سفر طولانی او در بلاد عرب و زیر پا گذاشتن بیابان‌های خوفناک عربستان و گفت‌وگو و معاشرت با قبایل ساکن در آنجاها، خود بیانگر آن است که او به ظرایف و دقایق زبان عربی آگاه بوده و در این سفرها در این فن ورزیده‌تر هم شده است (ناصر خسرو، ۱۳۹۹: ۵۴، ۳۳۷، ۳۳۲).

۵. این آمار درباره پنج اثر اول در جدول را مدیون استاد عزیز، جناب آقای سید اصغر میرباقری فرد هستیم که با استفاده از «فن آوری هوش مصنوعی» در مرکز قطب علمی تحقیق در متون حکمی و عرفان در اختیارم گذاشتند. بقیه جست‌وجوها در باب این واژه را به صورت دستی و با زحمت زیاد خود به انجام رساندم و البته شاید در این کار با همه دقت و وقتی که صرف کرده‌ام، از خطا و سهو دور نبوده‌ام.

۶. براساس این ویژگی، مقاله‌ای در دست تألیف است که در آن درباره اصالت انتساب *سفرنامه* به ناصر خسرو سخن

گفته‌ایم.

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۹۸). *دفتر عقل و آیت عشق*، ج ۱، چ پنجم، تهران: طرح نو.
- ابن سینا (۱۳۸۳). *پنج رساله*، با مقدمه و حواشی احسان یار شاطر، چ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابن سینا (۱۳۸۳). *دانشنامه علائی (الهیات)*، مقدمه و حواشی و تصحیح محمد معین، چ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابن سینا (۱۳۸۳). *دانشنامه علائی (رساله منطق)*، مقدمه و حواشی و تصحیح محمد معین و سید محمد مشکوة، چ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابن سینا (۱۳۸۳). *دانشنامه علائی (رساله نفیس)*، مقدمه و حواشی و تصحیح موسی عمید، چ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابن سینا (۱۳۸۳). *دانشنامه علائی (طبیعیات)*، مقدمه و حواشی و تصحیح سید محمد مشکوة، چ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابن سینا (۱۳۸۴). *تراضیه طبیعیات*، مقدمه و حواشی و تصحیح غلامحسین صدیقی، چ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابوریحان بیرونی (۱۳۷۷ ق). *تحقیق ماللهند من مقوله مقبوله فی العقل أو مردوله*، هند: مطبعة دایرة المعارف العثمانیه بچیدرآباد.
- بُستی، ابوالقاسم (۲۰۰۲ م). *کشف الأسرار الباطنیة و عوار مذهبهم*، تحقیق عادل سالم العبدالجبار، کویت: سلسله البحوث والدراسات الاسماعیلیه.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۱). *سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی*، ج ۳، تهران: زوار.
- خزائی، ام‌البین، و تفکری رضایی، شجاع (۱۳۹۸). *تبیین جایگاه قید در زبان فارسی براساس دو رهیافت «افزوده‌بنیاد» سنتی و «شاخص‌بنیاد» چینکوئه*، علم زبان، ۶ (۱۰)، ۷۳-۴۳.
- خیام‌پور، عبدالرسول (۱۳۸۶). *دستور زبان فارسی*، چ سیزدهم، تبریز: ستوده.
- دفتری، فرهاد (۱۳۸۳). *مختصری در تاریخ اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، چ دوم، تهران: فرزانه روز.
- دفتری، فرهاد (۱۳۹۳). *تاریخ و سنت‌های اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، چ دوم، تهران: فرزانه روز.
- ذوالنور، رحیم (۱۳۸۰). *رفتارشناسی زبان تاریخی*، تهران: طهوری.
- دهخدا (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، چ ۳، تهران: دانشگاه تهران.
- رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۸۸). *جامع‌التواریخ*، قسمت فاطمیان و اسماعیلیان و نزاریان و داعیان، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و محمد مدرس زنجانی، چ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.
- زریاب خوبی، عباس (۱۳۷۳). *ابویعقوب سجزی، دایرة المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۶، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- ساکت، سلمان (۱۳۹۴). *نکاتی درباره کشف‌المحجوب ابویعقوب سجستانی، آئینه میراث*، ۱۳ (۱۲)، پیاپی ۵۷، ۱۸۹-۱۹۹.
- سجستانی، ابویعقوب (۱۳۹۶). *کشف‌المحجوب*، رساله در آیین اسماعیلی از قرن چهارم هجری، چ سوم، به تصحیح

هانری کربن، تهران: طهوری.

سجستانی، ابویعقوب (۱۹۶۵ م). *الینایع*، تقدیم و تحقیق مصطفی غالب، بیروت — لبنان: منشورات المکتب التجاری للطباعة والتوزیع والنشر.

سید ترابی، حسن، و سبزی‌علی‌پور، جهان‌دوست (۱۳۹۴). بررسی امکانات و اختیارات دستورزبانی در شعر ناصر خسرو، فصلنامه تخصصی تحلیل و نقد متون زبان و ادبیات فارسی، ۱۹، ۲۳۲-۱۹۲.

شرح قصیده فارسی خواجه ابوالهشیم احمد بن حسن جرجانی (۱۳۴۴). منسوب به محمد بن سرخ نیشابوری، به کوشش هانری کربن و محمد معین، تهران: انیستیتو ایران و فرانسه.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۶). محمد بن سرخ، حکیمی اسماعیلی از نیشابور قرن پنجم، به یاد محمد قزوینی، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

شمیسا، سیروس (۱۳۷۳). کلیات سبک‌شناسی، تهران: مروارید.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۰). *تاریخ ادبیات در ایران*، چ شانزدهم، تهران: فردوس.

عبدالقاهر بغدادی، ابو منصور [ابی تا]. *الفرق بین الفرق*، دراسته و تحقیق محمد عثمان الخشت، قاهره: مکتبه ابن سینا.

علوی مقدم، محمد، و اشرف‌زاده، رضا (۱۳۷۹). *معانی و بیان*، ج دوم، تهران: سمت.

فتوحی، محمود (۱۴۰۰). *سبک‌شناسی، نظریه‌ها رویکردها و روش‌ها*، چ پنجم، تهران: سخن.

فرشیدورد، خسرو (۱۳۹۲). *دستور مفصل امروز*، چ چهارم، تهران: سخن.

فقیه بلخی، ابوالمعالی محمد بن نعمت (۱۳۷۶). *بیان‌الادیان*، به تصحیح محمد تقی دانش‌پژوه، با همکاری قدرت‌الله پیش‌نمازاده، تهران: موقوفات افشار.

کریمی زنجانی اصل، محمد (۱۳۸۳). *اندیشه سیاسی ایران از حلاج تا سجستانی* (مجموعه مقالات)، تهران: کویر.

گردیزی، عبدالحی بن محمود (۱۳۸۴). *زین‌الأخبار*، به اهتمام رحیم رضازاده ملک، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

مادلونگ، ویلفرد (۱۳۸۱). *فرقه‌های اسلامی*، ترجمه ابوالقاسم سری، چ دوم، تهران: اساطیر.

مجتهدی، کریم (۱۳۹۶). *فلسوف دانشجو است*، تهران: کرگدن.

مسعودی، ابی‌الحسن علی (۱۴۲۵ ق). *مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر*، اعنی به و راجعه کمال حسن مرعی، الجزء الاول، بیروت: المکتبه العصریه.

ناتل خانلری، پرویز (۱۳۷۷). *تاریخ زبان فارسی*، ج ۳، چ ششم، تهران: فردوس.

ناصر خسرو (۱۳۸۴). *زاد‌المسافر*، تصحیح و تحقیق سید محمد عمادی حائری، تهران: میراث مکتوب.

ناصر خسرو (۱۳۹۹). *سفرنامه*، بر پایه کهن‌ترین نسخه موجود در کتابخانه لکهنو، به کوشش محمدرضا توکلی صابری، تهران: علمی و فرهنگی.

ناصر خسرو (۱۳۹۷). *خوان‌الایخوان*، تصحیح سید علی اصغر میرباقری فرد و احسان رئیسی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

ناصر خسرو (۱۴۰۱). *گشایش و ره‌ایش*، به کوشش محمدرضا توکلی صابری، تهران: سخن.

نانجی، عظیم (۱۳۹۹). *خودنگری و دیگرنگری، چشم‌اندازهای اسماعیلی در تاریخ ادیان*، تاریخ اندیشه‌های اسماعیلی،

تنظیم و تدوین فرهاد دفتری، ترجمه فریدون بدره‌ای، چ سوم، تهران: فرزانه.

نفیسی، سعید (۱۳۶۳). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، از آغاز تا پایان قرن دهم هجری، تهران: فروغی.
واکر، پل ای (۱۳۷۷). ابویعقوب سجستانی متفکر و داعی اسماعیلی، ترجمه دکتر فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.

References

- Al-Biruni, A. (n.d). *Tahghigh malhend men magholat maghbolah fi al-aghl o marzolah hend*. India: Matbae dayerat a'-maref al-osmanieh be-Hyderabad Publication [In Persian].
- Al-Masudi, A. (2004). *Maroj al-zahab va maaden al-javaher*. Beirut: Al-Maktabat al-asrieh Publication [In Persian].
- Baghdadi, A. (n.d). *Al-fargh bib al-fargh*. Cairo: Maktabat Ibn Sina Publication [In Persian].
- Bahar, M. (2002). *Stylistics or history of the development of Persian prose*. Tehran: Zovar Publication [In Persian].
- Balkhi, M. (n.d). *Bayan al-adyan*. Tehran: Dr. Afshar Endowment Publication [In Persian].
- Bosti, A. (2002). *Kashf al-asrar al-Batiniyah va avar mazhabehom*. Kuwait: Selselat al-bohos va al-derasat al-esmaieh Publication [In Persian].
- Coulthard, M., & Johnson, A. (2010). *The Routledge handbook of forensic linguistics*. London/New York: Routledge Taylor & Francis Group. Doi: 10.4324/9780203855607
- Daftari, F. (2004). *Mokhtasari dar Tarikh Ismaeliah*. Tehran: Farzan Publication [In Persian].
- Daftari, F. (2014). *Tarikh va sonathay Ismaeliah*. Tehran: Farzan Publication [In Persian].
- Dehkhoda, A. (1998). *Loghatnameh*. Tehran: University of Tehran Press [In Persian].
- Ebrahimi Dinani, G. (2019). *Daftar aghl va ayat eshgh*. Tehran: Tarhe No Publication [In Persian].
- Farshidvard, K. (2021). *Dastor mofasal emroz*. Tehran: Sokhan Publication [In Persian].
- Fotoohi, M. (2007). *Stylistics, theories and methods*. Tehran: Sokhan Publication [In Persian].
- Gardizi, A. (2005). *Zein al-akhbar*. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries [In Persian].
- Hunsberger, A. (2011). *Naser Khosro va lael badkhesan*. Tehran: Farzan Publication [In Persian].
- Ibn Sina (n.d). *Daneshnameh Alaie (elahiyat)*. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries [In Persian].
- Ibn Sina (n.d). *Daneshnameh Alaie (resale mantegh)*. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries [In Persian].
- Ibn Sina (n.d). *Pang resaleh, ba moghadameh va havashy Ehsan Yar Shater*. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries [In Persian].
- Ibn Sina (n.d). *Daneshnameh Alaie (resale nafis)*. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries [In Persian].
- Ibn Sina (n.d). *Daneshnameh Alaie (tabieyat)*. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries [In Persian].
- Ibn Sina (n.d). *Gharazeh tabieyat*. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries [In Persian].
- Karimi Zanjani Asl, M. (2004). *Andisheh syasi az Halaj ta Sajestani*. Tehran: Kavir Publication [In Persian].
- Khyampoor, A. (2007). *Dastor zaban farsi*. Tabriz: Sotodeh Publication [In Persian].
- Kazaee, O., & Tafakori Rezaie, Sh. (2019). The position of adverbs in Persian according to traditional adjunct-based and Cinque's specifier-based approaches. *Language Science*,

- 6(10), 43-73. Doi: 10.22054/ls.2019.39662.1200 [In Persian].
- Landolt, H. (2011). *kashfl-ahjub*. New York: Encyclopedia Iranica.
- Madelung, W. (2002). *Ferghehay Eslami*. Tehran: Asatir Publication [In Persian].
- Mojtahedi, K. (2017). *Filsof daneshji ast*. Tehran: Karghadan Publication [In Persian].
- Nafisi, S. (1984). *The history of poetry and prose in Iran and in the Persian language, from the beginning to the end of the 10th century*. Tehran: Foroghi Publication [In Persian].
- Naser Khosrow (n.d). *Khan Al-Akhwan*. Tehran: University of Shahid Beheshti Press [In Persian].
- Naser Khosrow (n.d). *Safarnameh*. Tehran: Elmi-Farhangi Publication [In Persian].
- Naser Khosrow (n.d). *Zad al-mosafer*. Tehran: Miras Maktoob Publication [In Persian].
- Nasir Khosrow (n.d). *Goshayesh va rahayesh*. Tehran: Sokhan Publication [In Persian].
- Natel-Khanlari, P. (1998). *Tarikh zaban Farsi*. Tehran: Ferdos Publication [In Persian].
- Neishaburi, M. (1965). *Sarh Ghasidie farsi Khawaja Abul Haitham Ahmad bin Hasan Jarjani*. Tehran: Iran & French Institute [In Persian].
- Poonawala, I. (1997). *Biobibliography of Ismaili literature*. California: (n.p).
- Rashid al-Din, F. (n.d). *Jame al-tavarikh, qesmat Fatemiyān va Ismailian va Nazarian va Da'in*. Tehran: Elmi Farhangi Publication [In Persian].
- Safa, Z. (2001). *The history of literature in Iran*. Tehran: Ferdows Publication [In Persian].
- Sajestani, A (n.d). *Al-Yenabie, Taqdim va tahqiq Mostafa Qhaleb*. Beirut: Manshorat al-maktab al-tejari leltabeat va al-tozie va al-nashr Publication [In Persian].
- Sajestani, A (n.d). *Kashf al-Mahjoub*. Tehran: Tahori Publication [In Persian].
- Saket, S (2015). Some points about Kashf al-Mahjoub of Abu Yaghoub Sajestani. *Ayeneh Miras*, 13(12), 189-199 [In Persian].
- Seyyed Torabi, S., & Sabz Alipour, J. (2019). Considering facilities and authorities of grammatical points in Naser Khosrow poem. *Scientific Quarterly of Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, 6(19), 199-242 [In Persian].
- Shamisa, S. (1994). *Koliyat sabkshenasi*. Tehran: Morvarid Publication [In Persian].
- Stern, S. M. (1961). Abul-Qasim-Al-Busti and his refutation of Ismailism. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 93(1-2), 14-35.
- Walker, P. E. (1993). *Early philosophical Shiism: The Isma'ili Neoplatonism of Abu Ya'qub Al-Sijistani*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walker, P. E. (1996). *Abu Ya Qub Al-Sijistani intellectual missionary*. London: (n.p).
- Walker, P. (1998). *Ferghehay Eslami*. Translated by Abolghasem Seri. Tehran: Asatir Publication [In Persian].
- Zaryab Khoie, A. (1997). Abu Yaghoub Sajesi. In Mousavi Bojnordi, K. (Ed.), *Great Islamic encyclopedia*. Sixth Edition. Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia [In Persian].
- Zulnoor, R. (2001). *Behaviorism of historical language*. Tehran: Tahori Publication [In Persian].